

УДК 598.2

ПТАХИ АГРОЦЕНОЗІВ СХІДНОГО КРИВОРІЖЖЯ

І. С. Янчук

Птахи агроценозів східного Криворіжжя. – І. С. Янчук. – Наведені результати досліджень орнітофауни агроценозів східного Криворіжжя, проведених протягом 2000-2007 рр. (156 видів, 89 – гніздових). Охарактеризовано видовий склад та кількісні співвідношення орнітофауністичних комплексів гніздових видів.

Ключові слова: орнітофауна, агроценоз, орнітокомплекс, біотичне різноманіття, Дніпропетровська область, Україна.

Адреса: Криворізький гуманітарно-технічний ліцей № 129, вул. Котляревського 11/42, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область.

The birds of agrocenoses of eastern outskirts of Kryviy Rig City. – I. S. Yanchuk. – The results of study of avifauna in agrocenoses of eastern outskirts of Kryviy Rig during 2000-2007 have been stated. Some 156 bird species have been recorded, 89 of which being the breeding ones. The composition of species and quantitative correlations between the communities of breeding species have been characterized.

Key words: avifauna, agrocenosis, bird community, biodiversity, Dnipropetrovsk region, Ukraine.

Address: Kotlarevsky str. 11/42, Kryviy Rig, 50048, Ukraine, e-mail: bomgar@rambler.ru

Вступ

Території, які використовуються для сільськогосподарських потреб, часто характеризуються збідненим складом фауни. Вони досить часто є як тимчасовим, так і постійним притулком для багатьох видів птахів. Лісосмуги різного типу стають гніздовими стаціями для птахів лісового орнітокомплексу, різноманітні водойми – для птахів водолюбного комплексу тощо.

Через складне становище в сільському господарстві значні площі сільськогосподарських угідь залишаються необробленими і часто використовуються значною кількістю птахів як для гніздування, так і для тимчасового перебування.

Надати природоохоронний статус подібним територіям неможливо, тому необхідно хоча б інформувати населення про біорізноманіття, характерне для агроценозів центральної та південної України.

Матеріал і методика

Матеріали зібрані протягом 2000-2007 рр. на території сільськогосподарських угідь КСП “Червоні Поди” та “Новопілля” Криворізького району Дніпропетровської області. Загальна площа дослідженої ділянки 15 км². Матеріал збирався за допомогою стандартних методик маршрутного та точкового обліку [1]. Було закладено 8 постійних маршрутів загальною довжиною 13 км. Маршрути прокладались з урахуванням біотопної різноманітності, довжина окремих маршрутів становила 0,5-2,2 км залежно від довжини полезахисних

лісосмуг. Під час спостережень використані біноклі × 8 – × 20.

Результати та обговорення

Досліджена територія розташована на ділянці плакорної рівнини біля вододілу річок Інгулець та Саксагань. Найближчі населені пункти – м. Кривий Ріг, села Червоні Поди та Новопілля.

Агроценози використовуються переважно під зернові культури та соняшник. Ділянки полів розділені полезахисними лісосмугами, загальна досліджена довжина яких становить 6 км. Лісосмуги переважно дубово-ясеневі з домішкою клену платанолістого та робінії. Для підліску характерні карагана кушова, скумпія, бузина чорна, бруслина європейська, клени татарський та ясенелистий. Потужність лісосмуг 6-12 м (4-7 рядів), на північному сході розташована ділянка 30 × 400 м (1,2 га).

Східна межа дослідженої території – ділянка каналу Дніпро – Кривий Ріг (4 км), західна – залізничний насип недіючої залізничної гілки ст. Новоблочна – ст. Кривий Ріг-Сортувальний. Висота насипу близько 4 м.

Біля залізничної платформи “93-й кілометр” розташоване болото, яке існує залежно від погодних умов, 3-5 місяців. Максимальна заболочена площа становить 0,4 км². У 2007 р. через несприятливі погодні умови ділянка заболоченою не була.

Також на території досліджень розташовано кілька водойм менших розмірів (20-200 м²).

Рекреаційне навантаження на досліджену ділянку незначне.

За період досліджень на території агроценозів східного Криворіжжя зафіксовано 154 види птахів, з яких гніздиться 89 видів.

Таблиця 1. Гніздові птахи агроценозів східного Криворіжжя
Table 1. Breeding birds of eastern outskirts of Kryvyi Rig City

Вид	Орнітокомплекс	Статус	Вид	Орнітокомплекс	Статус
<i>Ardea cinerea</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Garrulus glandarius</i>	Лісовий	Ос.
<i>Ixobrychus minutus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Pica pica</i>	Лісовий	Ос.
<i>Anas querquedula</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Corvus monedula</i>	Урвища, яри, синантропний	Пер.
<i>Anas clypeata</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Corvus cornix</i>	Лісовий	Ос.
<i>Anas platyrhynchos</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Corvus corax</i>	Лісовий	Ос.
<i>Circus aeruginosus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Locustella luscinioides</i>	Водолілюбний	Пер.
<i>Accipiter gentilis</i>	Лісовий	Ос.	<i>Acrocephalus schoenobaenus</i>	Водолілюбний	Пер.
<i>Buteo buteo</i>	Лісовий	Пер.	<i>Acrocephalus scirpaceus</i>	Водолілюбний	Пер.
<i>Falco subbuteo</i>	Лісовий	Пер.	<i>Acrocephalus palustris</i>	Водолілюбний	Пер.
<i>Falco tinnunculus</i>	Урвища, яри	Пер.	<i>Acrocephalus arundinaceus</i>	Водолілюбний	Пер.
<i>Perdix perdix</i>	Степовий	Ос.	<i>Hippolais icterina</i>	Лісовий	Пер.
<i>Coturnix coturnix</i>	Степовий	Пер.	<i>Sylvia atricapilla</i>	Узлісний	Пер.
<i>Phasianus colchicus</i>	Узлісний, Водолілюбний	Ос.	<i>Sylvia borin</i>	Узлісний	Пер.
<i>Crex crex</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Sylvia communis</i>	Узлісний	Пер.
<i>Fulica atra</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Phylloscopus collybita</i>	Лісовий	Пер.
<i>Gallinula chloropus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Phylloscopus trochilus</i>	Лісовий	Пер.
<i>Charadrius dubius</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Phylloscopus sibilatrix</i>	Лісовий	Пер.
<i>Vanellus vanellus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Muscicapa striata</i>	Лісовий	Пер.
<i>Himantopus himantopus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Ficedula albicollis</i>	Лісовий	Пер.
<i>Tringa totanus</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Saxicola rubetra</i>	Водолілюбний, степовий	Пер.
<i>Gallinago gallinago</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Saxicola torquata</i>	Водолілюбний, степовий	Пер.
<i>Columba palumbus</i>	Лісовий	Пер.	<i>Oenanthe oenanthe</i>	Урвища, яри	Пер.
<i>Columba livia var. dom.</i>	Синантропний	Ос.	<i>Phoenicurus ochruros</i>	Гірський	Пер.
<i>Streptopelia turtur</i>	Лісовий	Пер.	<i>Erithacus rubecula</i>	Узлісний	Пер.
<i>Cuculus canorus</i>	Лісовий	Пер.	<i>Luscinia luscinia</i>	Узлісний	Пер.
<i>Asio otus</i>	Лісовий	Ос.	<i>Turdus pilaris</i>	Лісовий	Пер.
<i>Athene noctua</i>	Урвища, яри, синантропний	Пер.	<i>Turdus merula</i>	Лісовий	
<i>Upupa epops</i>	Лісовий, урвища, яри	Пер.	<i>Turdus philomelos</i>	Лісовий	Пер.
<i>Coracias garrulus</i>	Урвища, яри	Пер.	<i>Remiz pendulinus</i>	Лісовий	Пер.
<i>Alcedo atthis</i>	Водолілюбний	Пер.	<i>Parus caeruleus</i>	Лісовий	Ос.
<i>Jynx torquilla</i>	Лісовий	Пер.	<i>Parus major</i>	Лісовий	Ос.
<i>Picus canus</i>	Лісовий	Ос.	<i>Passer montanus</i>	Урвища, яри	Ос.
<i>Dendrocopos major</i>	Лісовий	Ос.	<i>Fringilla coelebs</i>	Лісовий	Пер.
<i>Dendrocopos syriacus</i>	Лісовий	Ос.	<i>Chloris chloris</i>	Лісовий	Ос.
<i>Dendrocopos minor</i>	Лісовий	Ос.	<i>Carduelis carduelis</i>	Лісовий	Ос.
<i>Hirundo rustica</i>	Синантропний	Пер.	<i>Acanthis cannabina</i>	Узлісний	Пер.
<i>Delichon urbica</i>	Урвища, яри, синантропний	Пер.	<i>Coccothraustes coccothraustes</i>	Лісовий	Ос.
<i>Galerida cristata</i>	Степовий	Ос.	<i>Emberiza calandra</i>	Узлісний, степовий	Пер.
<i>Alauda arvensis</i>	Степовий	Пер.	<i>Emberiza citrinella</i>	Узлісний	Пер.
<i>Anthus campestris</i>	Степовий	Пер.	<i>Emberiza hortulana</i>	Узлісний, степовий	Пер.
<i>Anthus trivialis</i>	Лісовий	Пер.			
<i>Motacilla flava</i>	Водолілюбний	Пер.			
<i>Motacilla feldegg</i>	Водолілюбний	Пер.			
<i>Motacilla citreola</i>	Водолілюбний	Пер.			
<i>Motacilla alba</i>	Водолілюбний	Пер.			
<i>Lanius collurio</i>	Узлісний	Пер.			
<i>Lanius minor</i>	Лісовий	Пер.			
<i>Oriolus oriolus</i>	Лісовий	Пер.			
<i>Sturnus vulgaris</i>	Лісовий	Пер.			

Примітка: Ос. – осілий, Пер. – перелітний

На дослідженій території серед загальної різноманітності (154 види) зафіксовано 138 видів птахів, характерних для степової зони європейської частини колишнього СРСР, з них гніздиться 89 видів, серед яких осілих – 20 видів (22,5%), перелітних – 69 (77,5 %).

16 видів віднесені до нехарактерних для степової зони. На обговоренні деяких з них зупинимося детальніше.

Коловодник болотяний *Tringa glareola* L., котрого згадує Б. С. Вальх [4] як гніздовий вид для Катеринославської губернії, регулярно трапляється на дослідженій території в статусі пролітного, а в 2004-2006 рр. у відповідних біотопах відмічені кілька десятків літуючих особини.

Жовна сива *Picus canus* Gm. згадується переважно для лісових масивів степової зони [2, 5], але останнім часом цей вид поширюється практично по всіх деревних насадженнях згаданої місцевості, надаючи перевагу зрідженим дубовим насадженням без підліску та підросту і лісосмугам, потужність яких перевищує 7 м (5 і більше рядів).

Зовсім не наводиться для степової зони сирійський дятел *Dendrocopos syriacus* (Hempr. et Ehr.), котрий на сьогодні є найчисленнішим видом серед представників родини Дятлоподібних і домінує в різноманітних лісонасадженнях і житлових масивах.

Горихвістка чорна *Phoenicurus ochruros* (S. G. Gm.), належить до скельного орнітокомплексу [5], ще в 1997 р. перебувала у статусі виду, гніздування якого не було встановлено [3], сьогодні це численний гніздовий птах житлових кварталів, на дослідженій ділянці гніздиться переважно в мостокопструкціях згадуваної вище недіючої залізничної гілки.

Жовтоголову плиску *Motacilla citreola* Pall. В. Л. Булахов та А. А. Губкін [3] у 1985-1995 рр. не наводять як гніздового птаха Дніпропетровщини. У 2004-2006 рр. вона уже гніздилася на заболочених ділянках східного Криворіжжя [8]. Також цей вид наводиться як гніздовий на Дніпропетровщині у 1995-2005 рр. у пізніших роботах [6].

Мухоловка білошия *Ficedula albicollis* (Temm.) згадується як птах північної частини степової зони, куди проникає долиною Дністра (Назаренко, 1953, цит. за [5]). Зараз цей вид звичайний гніздовий у лісонасадженнях будь-якого типу.

Чикотень *Turdus pilaris* L., який у 50-х роках ХХ ст. не входив до складу фауни регіону, сьогодні численний зимуючий птах на Криворіжжі і гніздовий у лісонасадженнях, розташованих поблизу різноманітних водойм.

Характеризуючи авіфауну полезахисних лісосмуг України А. С. Будніченко [2] згадує чикотню, дроздів чорного *Turdus merula* L. та співочого *T. philomelos* С. L. Vrehm як пролітні види. Сьогодні вони гніздяться на дослідженій території в

лісосмугах усіх типів, надаючи перевагу потужнішим.

Необхідно зазначити, що практично всі види, віднесені до категорії “водолюбних”, гніздяться нерегулярно, а лише у випадку існування відповідних біотопів.

Наприклад, 2007 р. визначався малосніжною теплою зимою та спекотним сухим літом і в результаті кількість водолюбних птахів на гніздуванні обмежилася рибалочкою *Alcedo atthis* (L.) та очеретянками *Acrocephalus* на каналі Дніпро – Кривий Ріг. Через регулярне використання каналу для поливу гнізда водяних курочок *Gallinula chloropus* (L.) (n = 5) виявились змитими течією. Решта вищезгаданих водойм, розміщених на дослідженій території, у 2007 р. була відсутня.

До видів які спостерігаються на гніздуванні регулярно, можна зарахувати луня очеретяного *Circus aeruginosus* (L.), крижня *Anas platyrhynchos* L., водяну курочку, рибалочку, очеретянок велику *Acrocephalus arundinaceus* (L.) та лучну *A. schoenobaenus* (L.).

За період з 2000 до 2007 рр. на дослідженій території відмічено 154 види птахів. Серед загальної різноманітності птахів варто виділити види, занесені до Червоної книги України (10 видів): лунь польовий *Circus cyaneus* (L.), канюк степовий *Buteo rufinus* (Cretz.), орел-карлик *Hieraaetus pennatus* (Gm.), беркут *Aquila chrysaetos* (L.), орлан-білохвіст *Haliaeetus albicilla* (L.), балабан *Falco cherrug* Gray, сирій журавель *Grus grus* (L.), кулик-довгоніг *Himantopus himantopus* (L.), коловодник ставковий *Tringa stagnatilis* (Bechst.), кульон великий *Numenius arquata* (L.). Усі вони, крім довгонога, зустрічаються під час сезонних міграцій або зальотів.

Гніздиться 89 видів у такому співвідношенні (класифікація орнітокомплексів за М. А. Воїнственським [5]):

- Степовий орнітокомплекс – 7 видів (7,9 %)
- Узлісний орнітокомплекс – 10 видів (11,2 %)
- Лісовий орнітокомплекс – 39 видів (43,8 %)
- Водолюбний орнітокомплекс – 24 види (27,0 %)
- Орнітокомплекс урвищ та ярів – 5 видів (5,6 %)
- Синантропний орнітокомплекс – 4 види (4,5 %)

М. А. Воїнственський наводить такі кількісні співвідношення фауністичних елементів в орнітофауні степної зони Європи та її основних фауністичних комплексів [5]:

- Степовий комплекс – 42 види (15,2 %)
- Лісовий комплекс – 88 види (31,9 %)
- Водолюбний комплекс – 115 видів (41,7 %)
- Комплекс урвищ та ярів – 21 вид (7,6 %)
- Комплекс населених пунктів – 10 видів (3,6 %)

При цьому відсутня диференціація видів лісового комплексу на види лісонасаджень і види чагарників та узлісь. При подібному підрахунку кількість видів лісового орнітокомплексу на дослідженій ділянці становить 49 видів (55,1 %). Розбіжності полягають передусім у відсутності на дослідженій території достатньої кількості водойм, де могла б гніздитися достатня кількість птахів водолюбного комплексу. Штучні насадження, що мають вік 40-50 років саме знаходяться в стадії зрілого лісу, що дає змогу використовувати їх досить великій кількості птахів лісового та узлісного комплексів.

В агроценозах східного Криворіжжя виражено домінують представники лісового та водолюбного орнітокомплексів – 43,8 % та 27,0 % відповідно. Субдомінанти – птахи узлісного та степового орнітокомплексів – 11,2 % та 7,9 %. Досить незначну частку становлять види синантропного орнітокомплексу та орнітокомплексу урвищ і ярів – 4,5 % та 5,6 %.

Найбільших коливань зазнає чисельність птахів водолюбного орнітокомплексу. Вона значною мірою залежить від погодних умов. За сприятливих умов, на гніздуванні відмічені 2 види чапель (сіра *Ardea cinerea* L. та бугайчик *Ixobrychus minutus* (L.)), 3 види качок (чирянка велика *Anas querquedula* L., широконоса *Anas platyrhynchos* L. та крижень), 5 видів куликів (пісочник малий *Charadrius dubius* Scop., довгоніг, чайка *Vanellus vanellus* (L.), коловодник звичайний *Tringa totanus* (L.) і бара-

нець звичайний *Gallinago gallinago* (L.)). Також, заболочені ділянки надають притулок великим групам весняних мігрантів та літучих птахів, переважно ряду Сивкоподібних. За несприятливих умов птахи згаданої групи практично відсутні навіть під час міграцій.

Важливий вплив на видовий склад птахів дослідженої території чинить канал Дніпро – Кривий Ріг. Протягом 2000-2006 рр. він практично не використовувався за прямим призначенням, для зрошування. Воду прокачували 2-3 рази на рік для прочистки русла. Відповідно, на мілинах утворювались куртини водної рослинності, де, починаючи з середини липня, відмічались коловодники лісовий *Tringa ochropus* L., болотяний, чорний *T. erythropus* (Pall.) і великий *T. nebularia* (Gunn.), грицик великий *Limosa limosa* (L.), набережники *Calidris* та інші види куликів. У лісосмугах уздовж каналу гніздяться ремез *Remiz pendulinus* (L.), чикотень.

Висновки

Орнітофауна агроценозів східних околиць Кривого Рогу зазнає значного негативного впливу від сільськогосподарської діяльності, несанкціонованого полювання тощо.

Надання будь-якого природоохоронного статусу для згаданої території не є можливим, тому нагальною є поінформованість громадян про екологічний стан території та біорізноманіття, характерне для неї.

1. Библи К., Джонс М., Марсен С. Методы полевых экспедиционных исследований. Исследования и учеты птиц. – М.: Союз охраны птиц России, 2000. – 186 с.
2. Будниченко А. С. Птицы искусственных лесонасаждений степного ландшафта и их питание (часть вторая). – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 1968. – 262 с.
3. Булахов В. Л., Губкин А. А. Современное состояние орнитофауны Днепропетровской области // Праці Українського орнітологічного товариства, 1996. – Т. I. – С. 3-18.
4. Вальх Б. С. Материалы для орнитологии Екатеринославской губернии (перечень птиц, найденных в губернии с

- 1892 по 1910 г.) // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 8-25.
5. Воинственский М. А. Птицы степной полосы Европейской части СССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1960. – С. 289.
6. Сижко В. В. Головні зміни в орнітофауні Дніпропетровської області протягом останніх 115 років // Птахи степового Придніпров'я: минуле, сучасне майбутнє. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 74-98.
7. Червона книга України. Тваринний світ / Під заг. ред. М. М. Щербака. – К.: Укр. енциклопедія, 1994. – 464 с.
8. Янчук І. С. Рідкісні птахи східних околиць Кривого Рогу // Авіфауна України. – 2006. – Вип. 3. – С. 50-52.

Отримано: 07 листопада 2007 р.

Прийнято до друку: 17 лютого 2007 р.